

ПУБЛІЧНО-УПРАВЛІНСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ ВШАНУВАННЯ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ

PUBLIC ADMINISTRATIVE TRENDS IN HONORING THE VICTIMS OF THE HOLODOMOR-GENOCIDE OF 1932-1933 IN UKRAINE

Активна боротьба України за свою незалежність, суверенітет та територіальну цілісність зумовлює підвищений інтерес до проблеми реалізації політики національної пам'яті у публічно-управлінському аспекті в контексті протидії рф в інформаційній площині, зважаючи також і на те, що одним з напрямів асиміляторських процесів рф є заперечення факту Голодомору-геноциду 1932-1933 років. У статті досліджуються публічно-управлінські тенденції особливостей реалізації політики національної пам'яті в частині вшанування жертв Голодомору-геноциду 1932-1933 років в Україні.

Питання національної пам'яті набуває особливої важливості в умовах сучасної російсько-української війни, коли історичні факти, пов'язані з Голодомором-геноцидом, стають предметом інформаційних маніпуляцій з боку рф. Державна політика у сфері національної пам'яті повинна бути спрямована не лише на вшанування жертв минулих трагедій, але й на запобігання повторення подібних злочинів у майбутньому. Це вимагає комплексного підходу, який охоплює як законодавчі ініціативи, так і освітні програми, що спрямовані на підвищення рівня обізнаності громадян щодо історичних подій.

У статті також розглядаються питання міжнародної підтримки визнання Голодомору геноцидом та його значення для зміцнення позицій України на світовій арені. Автор наголошує, що успішна реалізація політики національної пам'яті може стати потужним інструментом у боротьбі з російською агресією та сприяти консолідації українського суспільства навколо спільних цінностей і національної ідентичності.

Загалом, в умовах сучасних геополітичних викликів, політика національної пам'яті має не лише символічне, але й стратегічне значення для України. Вона повинна стати основою для побудови ефективного публічного управління, яке враховуватиме уроки минулого для забезпечення безпеки та стабільного розвитку держави в майбутньому. Політика національної пам'яті має також відігравати ключову роль у формуванні міжнародного іміджу України як держави, яка пам'ятає та визнає свої історичні травми, але також здатна протистояти сучасним загрозам. Важливим аспектом є інтеграція питань національної пам'яті у внутрішню та зовнішню політику країни, що дозволить забезпечити системний підхід до подолання наслідків тоталітарного минулого та створення передумов для побудови стійкого суспільства.

Ключові слова: національна пам'ять, інституції, державна політика, публічне управ-

ління, Голодомор-геноцид 1932-1933 років, місцеве самоврядування.

The active struggle of Ukraine for its independence, sovereignty and territorial integrity leads to increased interest in the problem of implementing the policy of national memory in the public-management aspect in the context of opposition to the Russian Federation in the informational plane, also taking into account the fact that one of the directions of assimilation processes of the Russian Federation is the denial of the fact of the Holodomor - the genocide of 1932-1933. The article examines the public-management trends of the peculiarities of the implementation of the policy of national memory in honoring the victims of the Holodomor-genocide of 1932-1933 in Ukraine.

The issue of national memory acquires special importance in the conditions of the modern Russian-Ukrainian war, when historical facts related to the Holodomor-genocide become the subject of information manipulation by the Russian Federation. State policy in the field of national memory should be aimed not only at honoring the victims of past tragedies, but also at preventing the repetition of similar crimes in the future. This requires a comprehensive approach that encompasses both legislative initiatives and educational programs aimed at increasing citizens' awareness of historical events.

The article also examines the issue of international support for recognizing the Holodomor as genocide and its importance for strengthening Ukraine's position on the world stage. The author emphasizes that the successful implementation of the policy of national memory can become a powerful tool in the fight against Russian aggression and contribute to the consolidation of Ukrainian society around common values and national identity.

In general, in the conditions of modern geopolitical challenges, the policy of national memory has not only symbolic, but also strategic significance for Ukraine. It should become the basis for building an effective public administration that will take into account the lessons of the past to ensure the security and stable development of the state in the future. The policy of national memory should also play a key role in shaping the international image of Ukraine as a state that remembers and recognizes its historical traumas, but is also capable of confronting modern threats. An important aspect is the integration of issues of national memory into the country's internal and external policy, which will allow a systematic approach to overcoming the consequences of the totalitarian past and creating prerequisites for building a sustainable society.

Key words: national memory, institutions, state policy, public administration, Holodomor-genocide of 1932-1933, local self-government.

УДК 351.88
DOI <https://doi.org/10.32782/rma2663-5240-2023.35.37>

Карташов А.Г.
магістр права, адвокат

Постановка проблеми. В контексті повномасштабного вторгнення рф в Україну історія, топонімія та монументалістика стали в руках країни-агресора своєрідною зброєю, яка вимагає відповіді у вигляді якісного впро-

вадження та реалізації політики національної пам'яті. При цьому зважаючи на воєнні злочини окупаційних військ, якісна та системна реалізація політики вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932-1933 років віді-

грає важливу роль, у тому числі для надання міжнародної підтримки, оскільки надання оцінки злочинам комуністичного тоталітарного режиму та інформування про них української та міжнародної спільноти дозволяє провести історичні паралелі та ближче відчуті сутність політики терору, які розв'язала рф у ХХ столітті та з 2014 року реалізує на окупованих територіях.

Метою статті є висвітлення публічно-управлінських тенденцій вшанування жертв Голодомору-геноциду 1932-1933 років в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивчення проблеми впровадження політики національної пам'яті, зокрема і в питанні вшанування жертв Голодомору-геноциду, знайшло своє відображення у наукових працях українських та зарубіжних науковців у роботах О. Правотворової [1], В. Смолія [2], А. Фальковського [3], Д. Сачко [4], В. Андріяш, Н. Громадської, О. Малкіної [5].

Виклад основного матеріалу. З часів відновлення незалежності України у 1991 році й до початку російсько-української війни 2014 року, Рф активно продовжувала розпочаті за часів СРСР асиміляторські процеси, одним з яких була цілеспрямована діяльність щодо заперечення факту Голодомору-геноциду 1932-1933 років, Голодоморів 1921-1923, 1946-1947 років.

Водночас, тривалий час політика національної пам'яті в Україні була ситуативною та фрагментарною та у пріоритетах держави займала другорядні позиції.

Одним з перших кроків у формуванні та реалізації політики національної пам'яті на рівні держави було прийняття Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [6], який у подальшому неодноразово зазнавав змін та доповнень.

Знакові зміни відбулися шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» № 2325-VIII від 13.03.2018, яким, серед іншого, змінено назву Закону «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років», чим окреслено чергову чітку рамку у визнанні комуністичного тоталітарного режиму таким, що здійснював політику державного терору [7].

У подальшому було прийняття 26 листопада 1998 року Президентом України Указу № 1310/98 «Про встановлення дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій», яким щороку кожен четверту суботу листопада

вирішено встановити День пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» [8].

У 70-ті роковини Голодомору-геноциду на рівні законодавчої гілки влади 06 березня 2003 року Верховною Радою України прийнято Постанову № 607-IV «Про Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років», якою покладено старт спорудження Державного історико-меморіального комплексу жертв голодомору, політичних репресій та насильницьких депортацій [9], а 15 травня 2003 року Верховною Радою України винесено Постанову № 789-IV «Про звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років» надано офіційну політико-правову оцінку голодомору 1932-1933 років, як геноциду українського народу [10].

Спираючись на це, 07 листопада 2003 року прийнято спільну заяву держав-членів ООН щодо 70-ї річниці Голодомору в Україні 1932-1933 років» [11], а 01 листопада 2007 року 34-ю сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО одногосно прийнято Резолюцію «Про вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні» [12].

У подальшому, Постановою Кабінету Міністрів України від 05 липня 2006 року № 927 «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті» уперше на державному рівні утворено інституцію на рівні центрального органу виконавчої влади, що покликана була працювати над відновленням та збереженням національної пам'яті Українського народу.

Водночас цією ж постановою покладено початок утворення Центрального архіву національної пам'яті та науково-дослідної установи з проблем відновлення та збереження національної пам'яті [13].

Вже за пів-року Верховна Рада України приймає Закон України № 376-V «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», яким на рівні Закону Голодомор 1932-1933 років в Україні визнано геноцидом Українського народу, однак поряд із цим вперше на рівні Закону визначено Український інститут національної пам'яті спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу [14].

Таким чином виконавча та законодавча гілки влади здійснили законодавче та інституційне забезпечення політики національної пам'яті, яка на той час була зосереджена на пам'яті про злочин Голодомору-геноциду.

28 березня 2007 року Указом Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні» чи не вперше на національному рівні прийнято рішення щодо вжиття заходів щодо демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932-1933 років в Україні та політичних репресій, а також щодо перейменування в установленому порядку вулиць, площ, провулків, проспектів, парків та скверів у населених пунктах України, назви яких пов'язані із такими особами [15].

Пізніше Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 року № 1026-р затверджено План заходів на 2007-2008 роки у зв'язку із 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні, в якому серед іншого, містився пункт 10, яким було вирішено провести переговори з Російською Стороною щодо надання архівних матеріалів, пов'язаних з голодоморами 1921-1923, 1932-1933 та 1946-1947 років та повторно наголошено на необхідності перейменування об'єктів топонімії та демонтажу пам'ятників і пам'ятних знаків [16], а 13 січня 2010 року Постановою Київського апеляційного суду визнано ватажків комуністичного тоталітарного режиму – Йосипа Сталіна, В'ячеслава Молотова, Лазаря Кагановича, Павла Постишева, Станіслава Косіора, Власа Чубаря та Менделя Хатаєвича винними у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України та справу було закрито у зв'язку з їх смертю [17].

Окремої уваги заслуговує факт роботи Служби безпеки України, яка накопичила:

- 3456 знайдених і розсекречених документів органів радянської влади та Комуністичної партії, зокрема за безпосереднім підписом Сталіна;

- свідчення 1730 свідків і потерпілих від злочинних дій тоталітарного режиму;

- 857 масових захоронень, де поховані жертви Голодомору-геноциду;

- 735 населених пунктів, колгоспів, сілрад і районів України, в яких радянська влада запровадила режим «чорних дощок» (список населених пунктів, до яких застосовували позасудові, адміністративні, економічні санкції відповідно до постанови ЦУК ВКП(б) від 18.11.1932 р. «Про заходи про посилення хлібозаготівель»);

- 400 знайдених і розсекречених документів Галузевого державного архіву СБУ, які підтверджують організацію штучного голоду;

- архівні документи дипломатичних представництв Польщі, Німеччини, Італії, Великої Британії;

- архівні матеріали, які підтверджують масове переселення етнічних рфн в Україну;

- відео- і фотоматеріали подій Голодомору.

Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. (зведений том) зафіксувала 601 079 фактів смертей від голоду у 10 440 селах, селищах та містах УРСР. Речовим доказом у справі стали 3186 книг реєстрації актів про смерть у 1932–1933 рр. [18].

Поряд із цим Указами Президента іноземні дослідники та журналісти, завдяки яким світ дізнався про злочин Голодомору-геноциду 1932-1933 років нагороджувались найвищими державними нагородами, що мало на меті вивести з-під маргінального становища осіб, яким Україна завдячує відновленню незалежності.

Так, Указами Президента України Орденом Князя Ярослава Мудрого II ступеня нагороджений американський історик-дослідник Джеймс Мейс [19], а орденом «За заслуги» III ступеня британський журналіст Гарет Джоунс [20].

Разом із цим, після 2011 року, розпочаті процеси, пов'язані із засудженням Голодомору-геноциду 1932-1933 років призупинилися, а Укази Президента України та плани Кабінету Міністрів України щодо перейменування об'єктів топонімії та демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків не виконані були виконані аж до 2016 року.

Указом Президента України від 09 грудня 2010 року № 1086/2010 Український інститут національної пам'яті перетворено у науково-дослідну бюджетну установу при Кабінеті Міністрів України, чим понижено його статус центрального органу виконавчої влади [21].

Однак Революція Гідності та повномасштабне вторгнення, яке почалось з анексії АР Крим та м. Севастополя повернули інтерес держави до важливості політики національної пам'яті, оскільки рф у поширенні власної пропаганди та здійсненні інформаційно-психологічних спеціальних операцій (ІПСО) вдавалася до покликання на «спільне минуле», поширення історичних міфів, спільну з нею топонімію та монументалістику.

Відбулося якісне оновлення законодавчої бази, а також посилення наявних інституцій.

12 листопада 2014 року Кабінет Міністрів України прийняв Постанову за № 684 «Деякі питання Українського інституту національної пам'яті», яким УІНП зі статусу науково-дослідної установи підвищено до статусу центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу.

Серед іншого, одним з основних завдань Інституту було визначено здійснення комп-

лексу заходів з увічнення пам'яті учасників українського визвольного руху, Української революції 1917-1921 років, воєн, жертв Голодомору 1932-1933 років, масового голоду 1921-1923, 1946-1947 років та політичних репресій, осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, а також в антитерористичних операціях [22].

Як бачимо, коло завдань в частині Голодомору-геноциду було розширене та вже охоплювало голодомори 1921-1923, 1946-1947 років.

Пізніше, 09 квітня 2015 року, Верховна Рада України прийняла так званий «декомунізаційний пакет Законів».

Серед них варто відмітити Закон України «Про доступ до архівів органів репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» № 316-VIII, який надав науковцям, дослідникам, представникам громадянського суспільства, журналістам та громадянам загалом доступ до раніше важкодоступних офіційних архівних документів, що у свою чергу дозволило пролити світло на раніше невідомі сторінки видатних українських діячів та діяльності радянських каральних органів по відношенню до українського населення та представників української інтелігенції, зокрема і в частині голодоморів [23]. Це дало значний поштовх для відновлення та відкриття достовірної української історії. На сьогоднішній день архівні документи оприлюднюються на рівні Служби безпеки України [24], Служби зовнішньої розвідки України [25] та інших державних інституцій.

Також окремої уваги заслуговує Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону використання їх символіки» № 317-VIII (далі – Закон № 317-VIII), який став інструментом очищення публічного простору від явних маркерів комуністичного (тоталітарного) режиму, на які спиралася пропаганда РФ та, зокрема, визначив символікою комуністичного (тоталітарного) режиму назви об'єктів топонімії та пам'ятники та пам'ятні знаки, присвячені діячам, у тому числі причетним до організації Голодоморів 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 років [26].

Особливістю цього Закону стало те, що він установлював чіткі строки для його реалізації: до 21.11.2015 року – повноваження щодо перейменування вулиць та демонтажу пам'ятників мали міські селищні та сільські ради; до 21.02.2016 року – такі повноваження мали міські, селищні та сільські голови; до 21.05.2016 року – повноваження переходили

до голів обласних державних адміністрацій.

Крім того, вперше було введено кримінальну відповідальність за виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів (ст. 436-1 Кримінального кодексу України)[27].

46 народних депутатів спробували оскаржити Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону використання їх символіки» до Конституційного суду України, однак останній своїм рішенням від 16 липня 2019 року № 9-р/2019 визнав його таким, що відповідає Конституції України (є конституційним) [28].

Незважаючи на це, у містах сходу і півдня України органи місцевого самоврядування саботували виконання Закону № 317-VIII, у зв'язку із чим значну кількість об'єктів топонімії було перейменовано, а пам'ятників та пам'ятних знаків демонтовано саме Розпорядженнями голів обласних державних адміністрацій [29-32].

Такі розпорядження були оскаржені до судів в Одесі і в Харкові, однак рішення судів – Одеського окружного адміністративного [33] та Харківського окружного адміністративного залишили їх у силі [34], а рішення Одеської міської ради про повернення вулицям перейменованих розпорядженням Голови Одеської ОДА «комуністичних назв», після реакції Прокуратури Одеської області [35-36] та УСБУ в Одеській області [37], було скасоване Рішенням Приморського районного суду міста Одеси [38].

Після початку повномасштабного вторгнення все більше країн на парламентському рівні визнавало Голодомор 1932-1933 років злочином геноциду українського народу, що через проведення прямих історичних паралелей після окупації Мошуна, Бучі та Ірпіня Київської області сприяло кращому розмінню на міжнародній арені характеру злочинів комуністичного тоталітарного режиму, правонаступником якого є РФ. Відповідно провадження політики національної пам'яті в контексті вшанування жертв голодоморів зіграло одну з ключових ролей у підсиленні міжнародної підтримки України.

Більше того, у 2023 році відбулась спроба виділення 500 млн. бюджетних коштів на добування Музею Голодомору, однак таке рішення було ветоване Президентом України після вимог громадськості щодо перенаправлення таких витрат на сектор безпеки та оборони [39].

Висновки і пропозиції. З огляду на все викладене вище можна відмітити послідовну, починаючи з 1998 року політику держави в частині вшанування жертв Голодомору-геноциду 1932-1933 років та масового голоду 1921-1923, 1946-1947 років, шляхом прийняття відповідних нормативних актів про встановлення пам'ятних дат, відзначення нагородами дослідників, очищення публічного простору від об'єктів топонімії, пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених особам, що причетні до організації голодоморів та масового голоду, а також створення інституцій – Українського інституту національної пам'яті та Національного Музею Голодомору. При цьому у довгостроковій перспективі така політика держави сприяє розумінню політики комуністичного тоталітарного режиму та злочинів теперішніх окупаційних військ Російської Федерації як всередині країни, так і на міжнародній арені, що у свою чергу зумовлює необхідність посилення пріоритетності реалізації політики національної пам'яті загалом та вшанування жертв голодоморів зокрема.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Правотворова О.М. Голодомор 1932-1933 рр., як чинник ліквідації соціально-політичної складової громадянського суспільства: історико-правове дослідження. Таврійський науковий вісник № 6. 28.02.2023. стор. 83-90
2. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. Під ред. В. Смоля. К., 2002. 952 с.
3. Фальковський А.О. Нематеріальна культурна спадщина та міжнародно-правовий механізм її охорони: інституційні проблеми взаємодії. Публічне управління: традиції, інновації, глобальні тренди: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародною участю. 08 жовтня 2021р. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2021. С. 293-294.
4. Сачко Д.В. Історична пам'ять, як предмет державного регулювання у сучасному суспільно-політичному вимірі України. Таврійський науковий вісник № 3. Стор. 116-123.
5. Андріяш, В. І., Громадська, Н. А. & Малікіна, О. А. (2023). Політика пам'яті як напрямок публічної політики сучасної держави. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування, 34(73), 1, 18-22.
6. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні. Закон України від 17.04.1991 № 962-XII. База даних «Законодавство». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12/ed19910417#Text>.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років. Закон України від 13.03.2018 № 2325-VIII. База даних «Законодавство». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2325-19#Text>.
8. Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій: Указ Президента України від 26 листопада 1998 року № 1310/98. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/131098-5115>
9. Про Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років. Постанова Верховної Ради України від 06.03.2003 № 607-IV. База даних «Законодавство». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/607-15#Text>
10. Про звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років. Постанова Верховної Ради України від 15.05.2003 № 789-IV. База даних «Законодавство». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/789-IV#Text>.
11. Спільна заява делегацій країн-членів ООН. 07.11.2003. База даних «Законодавство». Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g07#Text
12. ЮНЕСКО дав своє визначення Голодомору в Україні. 01.11.2007. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2007/11/1/3312307/>
13. Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті. Постанова Кабінету Міністрів України від 05 липня 2006 року № 927. База даних «Законодавство». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-p#Text>
14. Про Голодомор 1932-1933 років в Україні. Закон України. База даних «Законодавство». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>
15. Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні: Указ Президента України від 28 березня 2007 року № 250/2007. База даних «Законодавство». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250/2007#Text>
16. Про затвердження Плану заходів на 2007-2008 роки у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.11.2007р. № 1026-2007-р. База даних «Законодавство». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1026-2007-%F0#Text>
17. Постанова Апеляційного суду міста Києва від 13.01.2010р. Офіційний веб-сайт Музею Голодомору. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/postanova-sudu/>
18. Голодомор-геноцид 1932-1933 років в Україні. Галицький вимір. Богдан Левик, Директор центру «Голодомор, Голокост – міжнародний діалог». 26.11.2021. Національний університет «Львівська політехніка». URL: <https://lpnu.ua/news/holodomor-henotsyd-1932-1933-rokiv-v-ukraini-halytskyi-vymir>.
19. Про нагородження Д. Мейса орденом Князя Ярослава Мудрого: Указ Президента України від 26.11.2005 № 1655/2005. База даних «Законодавство». Верховна Рада України. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1655/2005#Text>

20. Про відзначення державними нагородами України громадян іноземних держав: Указ Президента України від 19.11.2008 № 1057/2008. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/10572008-8240>.

21. Питання Українського інституту національної пам'яті: Указ Президента України від 09.12.2010р. № 1086/2010. База даних «Законодавство». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1086/2010#Text>

22. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2014 року № 684 «Деякі питання Українського інституту національної пам'яті». База даних «Законодавство». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-n/ed20141112#Text>

23. Про доступ до архівів органів репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років. Закон України № 316-VIII. від 09.04.2015. База даних «Законодавство». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text>.

24. Документи ДПУ-НКВС-МДБ-КДБ УРСР стосовно ліквідації визначних діячів Українського національно-визвольного руху. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України. Київ, 2023. URL: [https://szru.gov.ua/static/download/stop-fake/Д%С2%92Д,Д'Д°Д%С2%ВДЇ%С2%ВДЇ%С2%8F%202023%20\(Д\)Ї%С2%96Д°Д²Ї%С2%96Д'Д°Ї%С2%86Ї%С2%96Ї%С2%8F\).pdf](https://szru.gov.ua/static/download/stop-fake/Д%С2%92Д,Д'Д°Д%С2%ВДЇ%С2%ВДЇ%С2%8F%202023%20(Д)Ї%С2%96Д°Д²Ї%С2%96Д'Д°Ї%С2%86Ї%С2%96Ї%С2%8F).pdf)

25. Цифровий архів документів НКВС/КДБ до історії Чехословаччини. URL: <https://archivkgb.zcu.cz/uk>

26. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону використання їх символіки» № 317-VIII. База даних «Законодавство». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>

27. Кримінальний кодекс України. Закон України. База даних «Законодавство». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

28. Рішення Конституційного суду України у справі № 1-24/2018(1919/17) за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 16 липня 2019 року № 9-р/2019. База даних «Законодавство». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#Text>

29. Про демонтаж пам'ятників та пам'ятних знаків комуністичного тоталітарного режиму. Розпорядження від 29.03.2016 № 159/A-2016. Одеська обласна державна адміністрація. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/OD160146>

30. Про демонтаж пам'ятників та пам'ятних знаків комуністичного тоталітарного режиму. Розпорядження від 21.05.2016 № 305/A-2016. Одеська обласна державна адміністрація. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/OD160221?an=27>

31. Про перейменування об'єктів топоніміки у населених пунктах Одеської області. Розпорядження від 21.05.2016 № 303/A-2016. Одеська обласна державна адміністрація. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/OD160220>

32. Про перейменування об'єктів топоніміки м. Харкова. Розпорядження від 17.05.2016 № 181. Харківська обласна державна адміністрація. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/content/documents/808/80788/files/160517-01-11-zagal-181-rozp.pdf>

33. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 09 листопада 2017 року у справі № 815/2561/16. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/70163085>.

34. Постанова Другого апеляційного адміністративного суду від 02.12.2021 у справі № 520/5001/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101771079>

35. Одеська міська рада скасувала декомунізацію вулиць, проведену Саакашвілі. Українська правда. 26 квітня 2017 року. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/04/26/7142361/>

36. Прокуратура: розпочато кримінальне провадження за фактом прийняття Одеською міською радою рішення щодо перейменування вулиць. Одеська обласна прокуратура. 27 квітня 2017 року. URL: https://od.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=206791&fp=490

37. Начальник Управління СБУ в Одеській області С. Батраков звернувся до міського голови Одеси з вимогою скасувати провокаційне рішення Одеської міськради щодо змін назв вулиць і провулків. 27 квітня 2017 року. Facebook. URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1862124474044076>

38. Рішення Приморського районного суду міста Одеси від 28 квітня 2017 року у справі № 522/7998/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/66284299>

39. Пропозиції Президента України до Закону № 9437 від 28.06.2023. База даних «Законодавство». Верховна Рада України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1906432?fbclid=IwY2xjawE9V6FleHRuA2F1bQ1xMAABHS5_5Y3Ca9Uw-tHuUGihM Jglu7tOrTbu0udgIjvXwHAB15brHs7HIYHmFw_aem_kvHMLmfgt1dFrdK6EHPTGg